

Szendrei Janka

Vere felicem / Convertimini Egy különleges kontrafaktumról*

A *Monumenta Monodica Medii Aevi* sorozatban megjelenendő rezponzórium-kiadásunk előkészítő munkálatai során több, eddig rejtett összefüggésre lehattunk figyelmesek egyes tételek között. A legérdekesebb összefüggések zenei természetűek voltak. A zenei elemzések és a rendezés során fény derülhetett például korábban fel nem ismert kontrafaktumokra,¹ olyanokra is, melyek a középkori alkotómunkáról, a szöveg- és dallamalkalmazás módjáról, annak technikáiról váratlanul jól informálnak. E ritka és mintegy „frissen fölfedezett” kontrafaktumok közül most egyetlen esetet választottunk ki alaposabb megtekintésre, mivel a témának itáliai vonatkozásai is vannak, melyek egy más munkánkban már megkezdett gondolatmenetet képesek folytatni.

A „ráhúzáshoz” (ad notam) alapul szolgáló mintadallam egy Európa-szerte ismert „história” alkotórésze. A história szerzőségét IX. Leó pápának († 1054)² tulajdonítják, a mű az ő Nagy Szent Gergely-offíciuma.³ Mivel a hasonló, *series tonorum*-ba rendezett históriákat bizonyos mértékig egységes, összefüggő alkotásoknak tarthatjuk, meglepetésként ér, hogy a sorozat megbontható, hogy itt a sorozat matutínumának mintegy a közepéből emelt ki valaki valamikor egy rezponzóriumot, azt vette mintának s annak hangjaira alkalmazott egy másik, előzőleg megrendelt szöveget. Úgy látszik, valahol, valamilyen okból éppen egy új stílusú, hatodik modusú mintadallamra volt szükség — ilyet valóban a *series tonorum* rezponzórium-sorozatokban lehetett találni leggyorsabban, keresgélés nélkül. A kiválasztott mintadallam a Gergely-offíciumban a 2. noktornus záró rezponzóriumának, vagyis a teljes matutínum hatodik rezponzóriumának, a *Vere felicem praesulem*-nek a dallama volt:⁴

* A tanulmány az OTKA 78060 számú pályázatának keretében készült.

¹ Lásd DOBSZAY 2008.

² LThK 1934, Sp. 495–497. *LexMa* 5, 1880–1881.

³ AH V, 184–186; WAGNER 314–315; BERNARD 1977; BERNARD 1980; KELLY 2006. 99, 116.

⁴ CAO IV, 7844; cf. CAO II, 50^a: XIII. századi monasztikus forrásból. Magyarországon a tétel legrégebb leelőhelye a világi rítusú Codex Albenensis a XII. sz. első harmadából (f. 51^v), lásd FALVY—MEZEY 1963.

Ve - re fe - li - cem prae - su - lem ve - re fi - de - i do - cto - rem quo
 pe - ten - te pa - nis Chri - sti for - mam ac - ce - pit di - gi - ti * ad fir -
 man - dam ple - bis fi - dem ver - sus in cru - en - tam car -
 nem. V) A Do - mi - no fa - ctum est i - stud et est mi - ra - bi - le in
 o - cu - lis no - stris. *

1. kottapélda.

A dallamra váró új szöveg kezdete pedig a *Convertimini ad me* volt.⁵ E szöveg, miután elkészült belőle a responzórium, különböző liturgikus szerepeket töltött be viszonylag szűk földrajzi körben. Magyarországon az esztergomi rítus szerint a hamvazószerdai 2. vesperásban, egyes alhagyományokban emellett (például a pálosoknál és a szepességi variánsban) ugyanaznap a matutínumban nyert végleges helyet.⁶ Matutínium és vesperás részeként írták elő a kalocsázágrábi szerkönyvek,⁷ így rögzítette a Codex Albensis (fol. 59^v) és a váradi breviárium is.⁸ Feladata mindenképpen a nagyböjt kezdetének ünnepélyesebbé tétele és részletezőbb kifejtése volt.⁹

⁵ A CAO-ban nincs meg. Standard szövege a CANTUS indexben, lásd még CZAGÁNY 1998/1999. 332. Legrégibb magyarországi, sőt talán európai lelőhelye a Codex Albensis f. 59^v. Kiadás alatt a *MonMon* responzórium-köteteiben.

⁶ CAO-ECE V/A, 16960, 16970; 16920, 16930; vö. 51.

⁷ CAO-ECE VI/A, 16920, 16960.

⁸ I-RVat 8247, f. 96^v.

⁹ 1. példa: SQ BRk EC Lad 2 (Knauz 2), folio nélkül; 2. példa: SQ BRk Ec Lad 2 (Knauz 2), f. 91.

körül lehet), de ebben a summában benne vannak már egyes kéziratok többszörös lejegyzései és a rövidítésekkel jelzett rubrikák is. Ugyanakkor a CANTUS nem számol egy érdekes incipitváltozattal, melyet pedig ismer: ez az intonációnál „O vere felicem” fordulattal kezdődik.¹⁰ Az „O” betoldás miatt ezek az adatok a CANTUS-ban nem is számláltnak hozzá a *Vere felicem* kezdetűekhez, melyekkel pedig a továbbiakban, már a második szótól kezdve pontosan megegyeznek. Ez azt jelentheti, hogy könnyen kevesebb adatról veszünk tudomást, mint ahánnyal valószínűleg rendelkezünk.

Az „O vere felicem” szövegkezdlet olyan bővülés, mely eredeti biztosan nem, csak másodlagos lehet, a versforma tisztaságát ugyanis a szótagszaporítással megbontja. Igaz, hogy a vers művességére talán nem lehetett túl nagy igény. A vers eleve nem volt előírásosan kivitelezve: jambusai, rímei tökéletlenek, akadoznak. Úgy gondolták esetleg, hogy a dallam majd úgyis eltakarja a vers *erényeit* (*fogyatékoságait*)? Még az a kérdés is fölmerülhet, vajon a kontrafaktum készítője tudta-e egyáltalán, hogy verses darabot tett meg mintául egy prózai szövegűhöz? De e kérdések szempontunkból mégsem jogosak. Hiszen a *Convertimini* szövegtagolása pontosan megfelel a *Vere felicem* tagolásának, a két szöveg így (főleg a kadenciáknál) pontosan illeszkedik egymáshoz s a közös dallamhoz. Csak az első két sornál tapasztalható köztük némi szótagszám-eltérés: a *Convertimini*-ben két hétszótagos sor után következnek a *Vere felicem*-ben végig uralkodó nyolcasok. Ez énekelt előadásnál érzékelhetetlen különbség — vagyis az ad notam variáns kidolgozása szinte tökéletes. Igen jó hatású mindkét responzóriumban a verzusok megnövekedett szótagszáma is, melynek következménye lehet előadáskor egy enyhe tempógyorsulás.

A hatodik modust kiválóan kezelte mind a Gergely-offícium szerzője, mind az ad notam eljárást végző személy. A kora XI. századi szerző munkája igen fegyelmezett volt. Modusfelfogása szerint az ambitus még nem növekedett meg túlságosan; klasszikus oktávkeretet használt, melynek közepén van a tonikai záróhang, s ezt fent-lent körül fogják a tetrachord–pentachord terjedelmű dallamrétegek. A kontrafaktum készítője szinte szolgaián követte e szolidan kijelölt hangnemi kereteket. Csak annyi „modális fejlesztést”, modernizálást engedett meg magának, hogy egy-két esetben az alaphang fölötti bé-ről cé-re emelte a kerethangot, a motívumok felső határát — ami természetesen igen fontos lépés, hiszen áttérést jelent a kvartvázról a kvint-oktáv dominanciára, jelzi a modus fokozatos belső átstrukturálódását.

A Gergely-offícium valamelyik használójának tudatában valószínűleg elevenen éltek a hatodik modusú *O*-antifónák, melyeknél az *O*-incipitre sztereotip, *F*-ről lefelé induló, majd az alsó kvartról ismét alaphangra föl kanyarodó melizmás dallamot szoktak elhelyezni.¹¹ E modusjelző, jelentéssel bíró dallami gesz-

¹⁰ TR-Itks 42, f. 164^v, a CANTUS azonosítja a variánsdallamot és CAO-számmal jelzi. Ezenkívül számos publikálatlan magyarországi forrásban előfordul, például az Erdélyi breviáriumban (A-GÜ I/28, f. 227) és a Váradi breviáriumban (I-RVat 8247, f. 191).

¹¹ *MonMon* V/2, Nr. 6062, 6065, 6077, 6138, 6141, 6142, 6143, 6171, 6187, 6192.

tus elvileg a hatodik modusú nagyresponzóriumokhoz is szervesen illeszke-
hetett (ami indokolná az *O vere felicem* változat keletkezését).

A *Vere felicem*-dallam igen szerény, szinte csak egy sornyi anyagot variál. Min-
den sorzáró hangja F, egyedül a verzusdallam közepét állítja meg egy gyenge
á-kadencia. Rövid belső ismétlések, ismert kadenciális fordulatok teszik még
áttekinthetőbbé a szerkezetét. Hat rövid sorból áll, melyek kettesével szerveződ-
nek három hosszú sorba. Lássuk például az első sor és az ötödik sor dallamát!
Az első szótagon elhangzó kezdőformulától eltekintve a két sor azonosan hang-
zik, bár a hangok nem egyformán vannak elosztva a szótagokon. Összefügg
a negyedik és hatodik sor dallama is. A verzus zeneileg nem hoz meglepetést,
ugyanazt az anyagot forgatja, mint amelyet a főrészt elkezdett. Mégis, a szöveg-
tagolás átrendeződései itt külön tanulmányozást érdemelnének (9+12 szótag,
ill. a kontrafaktum esetében 14+6 szótag, belső osztással).

A végső zárlat előtti hosszabb melizma (vö. Bernard: „les vocalises finales”) olyan stílusjegy, melynek révén responzóriumunk minden jel szerint egy álta-
lános európai kompozíciós divathullám hatása alá került. A verses Gergely-
historia minden egyes responzóriuma alkalmaz ilyen melizmát (tehát tudatos
döntésről van szó), és a záró sor befejezéséhez illeszti. Pontosabban: az utolsó
előtti, vagy a hátulról harmadik, vagy hátulról negyedik hanghoz. Hogy kon-
krétan melyikhez, azt a szöveghangsúlyok döntenek el. E zárás előtti melizmák
előzményei a régies melizmatikus trópusok lehettek egy-egy darab legvégé-
ről, zenei alkatuk és motívumanyaguk viszont már a bontakozó „új dallam-
stílus”-hoz köti őket. Zenei törekvéseik a X–XI. sz. fordulójára utalnak. Válto-
zékony, talán cserélhető dallamok. Ennél a mozzanatnál a két responzórium
—minta és kontrafaktum— viszonylag független egymástól, a melizmák bel-
ső dallamfigurái kis részletekben különbözőek lehetnek. A virágzó új stílus
keretében a melizmák a darabokban máshol, kissé hamarabb hangzanak el,
mint a Gergely-offíciumban; a repetenda-résznek mintegy közepére vagy har-
madik harmadában az utolsó harmad elejére kerülnek („repetenda-melizma”).
A repetenda-melizma, mivel bizonyos esetekben az ambitus keretein bőven
túllép vagy mivel olykor ismert, sokszor használt vándordallam lehet, végül
mivel a responzórium legtöbbször ismételt részében hangzik el, frappáns
hatású. Ilyenkor minél későbbi keletkezésű a darab, általában annál nagyobb
az ellentét a főrészt szinte szillabikus, kis ambitusú dallammenetei és a repe-
tenda-melizma megnövekedett ambitusú, nagy hangközöket is kedvelő me-
netei közt. A *Vere felicem* és a *Convertimini* záró melizmája azonban még se nem
klasszikus repetenda-melizma, se nem archaikus responzórium-trópus.

A Gergely-offícium elterjedtsége jól tanulmányozható különböző kiadások,
indexek segítségével. Mindenhol, egész Európában meglévő, fel-felbukkanó
anyag ez, mindazonáltal dokumentációja nem sűrű. Érdekes, hogy mind a CAO,
mind az AH, mind a CANTUS index adatai szerint délnémet s közép-európai

előfordulásai dominálnak.¹² E körből ismeri a Gergely-offíciumot több világi és szerzetesi gyakorlat is. Eredeti formája az AH szerint a „kerek egész”, a szekuláris zsolozsma lehetett, hiszen a monasztikus felépítésű ciklusokat másik, prózai offícium elemeivel egészítették ki.

A *Convertimini* kontrafaktum sokkal szűkebb körben ismert, mint mintája, a *Vere felicem*. A *Convertimini* hazája Közép-Európa, ahol mint láttuk, e darab szerves része többek között a magyarországi zsolozsmarítusnak (Esztergomból legalább hét kottás és számos szöveges följegyzésre utalhatunk, Egerben processzió keretében is énekelték),¹³ de volt, ahol beépült a cseh és délnémet tradíciókba. Ismeri Aquileia,¹⁴ és hatását cseh vagy sziléziai körök igényeinek megfelelő többszólamú feldolgozás is tanúsítja (pl. Resinariustól) A *Convertimini* ugyanott volt eleven, ahol a *Vere felicem* is talán a legjobban virágzott.¹⁵

E régió déli határait tovább kellene vizsgálni. Biztos, hogy a CAO-ECE szerinti Civ-93 sziglumú kódexben¹⁶ a *Convertimini* szerepel, ám későbbi, lapszéli toldalékként. Legrégebbi adatnak tehát e feljegyzés nem tartható, változatlanul a Codex Albensis a legrégebbi dokumentált őrzőhely. De amennyire Nyugat-Európa nem ismerte a *Convertimini*-t, annyira biztosnak látszik, hogy Itália igen. Megvan a tétel az aquileiai CAO-ECE kötetben, ami liturgikus meggyökerezettségét tanúsítja — mind hamvazószerdán, mind nagyböjt első vasárnapján a kompletóriumban.¹⁷ Az ehhez felhasznált későbbi források (Gorizia B, nyomtatott breviárium) tanúságtétele többet ér a gyakorlat általános kiterjedtségére vonatkozóan, mint egy korai lapszéli bejegyzés.¹⁸

Utolsó észrevételünk a *Convertimini* liturgikus környezetét érinti. A nagyböjt vasárnapok kompletóriumaira külön rezponzórium-sorozatot komponáltak (*Illumina oculos, In pace, Dixi conscendam*). Ezek (mind) ugyanabban a zenei stílusban vannak, és az 5–6. összevont modust használják. Köztük még egy új stílusú kontrafaktumot találtunk:¹⁹

¹² Mindazonáltal vannak bőséges nyugat-európai forráslisták: BERNARD 1977. 148–151. (A szerző a Codex Albensist is említi.).

¹³ OrdAgr p. 46.

¹⁴ CAO-ECE IV/A, 17011, 20080., hamvazószerdán és nagyböjt első vasárnapján kompletóriumban, vö. a tételről szóló megjegyzést: CAO-ECE IV/A, p. 42.

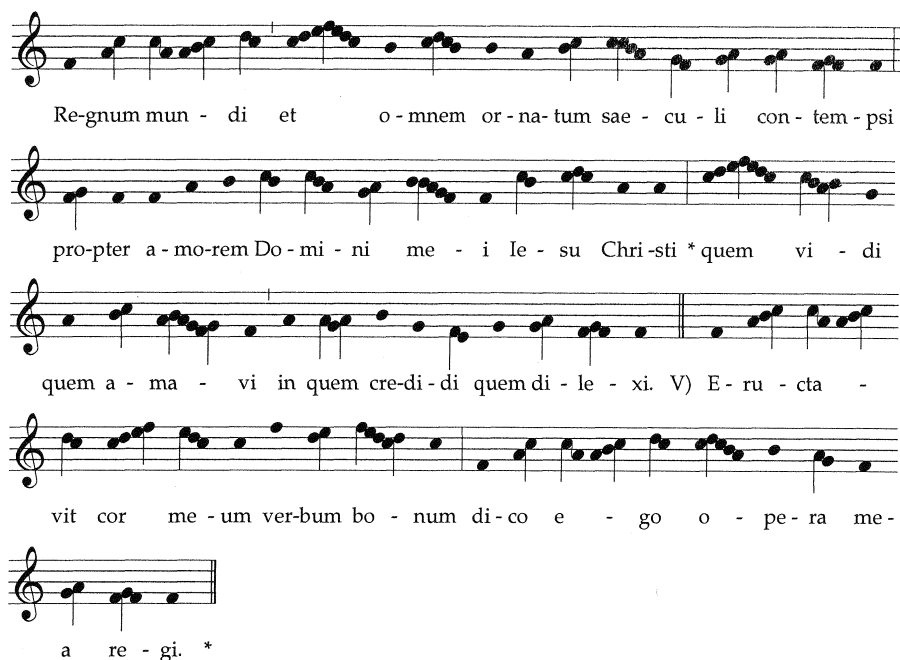
¹⁵ Itt keletkezhetett a Gergely-zsolozsma *O vere felicem* szövegváltozata, melyet egyelőre csak magyarországi források képviselnek. E körben Gergely pápa erőteljes ünneplését a régebbi Gergely-offíciumok maradványai is tanúsítják.

¹⁶ *Breviarium notatum Aquileiense* XII°, Cividale, Museo Archeologico Nazionale XCIII., f. 125^v. A bejegyzések írása a XIII. századra utal a kézirat elemzője, Camilot-Oswald szerint is, ld. op. cit. 49.

¹⁷ CAO-ECE IV/A, 17011, 17012; 20080. Érdekes, hogy a közép-európai kiségiók liturgikus alkalmazásai elválnak, különböznek egymástól. Magyarországon nem jellemző a *Convertimini* rezponzórium kompletóriumban való elhelyezése, sem a nagyböjt első vasárnapjára való átvitele. Délnémet, cseh és aquileiai területen viszont éppen ezek az asszignációk gyakoriak.

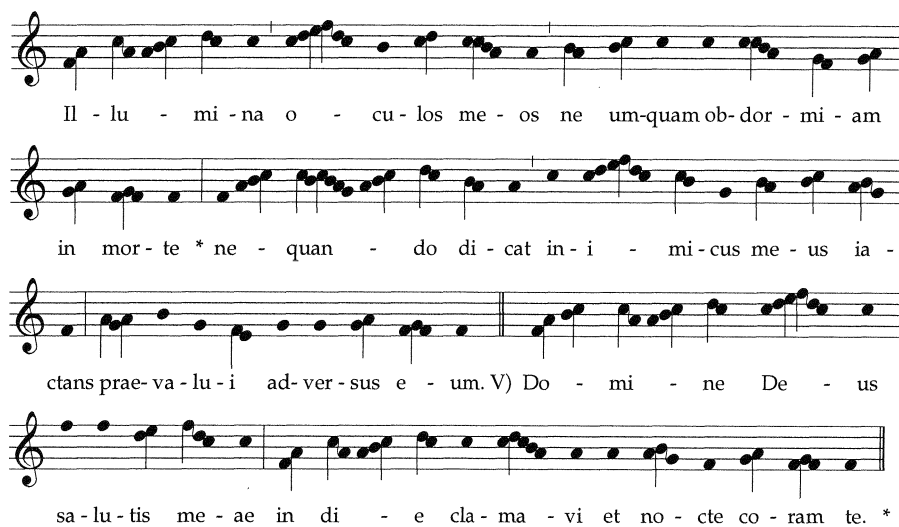
¹⁸ *Antiphonarium Aquileiense*, s. XIII–XIV, Gorizia, Biblioteca del Seminario Teologico Centrale (del Seminario maggiore), Codex B; toldalékos előlapon első tétel a R/*Convertimini*, követi a többi böjti kompletóriumba szánt rezponzórium is. Lásd még *Breviarium secundum usum Aquileienseis Ecclesiae*, Venetiis 1496, foliálás nélkül.

¹⁹ 3. példa: SQ-BRM EC Lad 3, (Knausz 3) f. 219^v; 4. példa: SQ-BRK EC Lad 2 (Knausz 2), f. 93.

Re-gnum mun - di et o - mnem or - na - tum sae - cu - li con - tem - psi
 pro - pter a - mo - rem Do - mi - ni me - i Ie - su Chri - sti * quem vi - di
 quem a - ma - vi in quem cre - di - di quem di - le - xi. V) E - ru - cta -
 vit cor me - um ver - bum bo - num di - co e - go o - pe - ra me -
 a re - gi. *

3. kottapéllda.

Il - lu - mi - na o - cu - los me - os ne um - quam ob - dor - mi - am
 in mor - te * ne - quan - do di - cat in - i - mi - cus me - us ia -
 ctans prae - va - lu - i ad - ver - sus e - um. V) Do - mi - ne De - us
 sa - lu - tis me - ae in di - e cla - ma - vi et no - cte co - ram te. *

4. kottapéllda.

Talán az a szándék, hogy ezt a sorozatot tartalmában, terjedelmében, dallamstílusában és modusában hasonló tétellel egészítse ki, ösztönözte a kontrafaktum alkotóját arra, hogy az egész időszak zenei nyitányául egy 6. modusú darabot keressen.

Ahhoz hogy ebben az anyagban előbbre lépjünk, több forrásra lenne szükség, elsősorban Közép- és Észak-Itáliából. Mindenesetre a legkisebb adat is segít annak megismerésében, mi módon dolgozott a régmúlt idők liturgikus zenéjének szerzője.

- A-GÜ I/28 Erdélyi breviárium, 1462.
 AH *Analecta hymnica medii aevi*. Ed. Guido Maria DREVES, Clemens BLUME, Henry Marriott BANNISTER. 55 vols. Leipzig 1886–1922.
- AH V *Historiae rhythmicae. Liturgische Reimoffizien des Mittelalters aus Handschriften und Wiegendruckten*. Ed. Guido Maria DREVES. Leipzig 1889.
- BAROFFIO — KIM 1999 BAROFFIO, Giacomo — KIM, Eun Ju: *Historiae Sanctorum. Offici liturgici medioevali da codici italiani*. Lamezia Terme. A. M. A. Calabria. 111–125.
- BERNARD 1977 BERNARD, Madeleine: „Un recueil inédit du XIIe siècle et la copie aquitaine de l’Office versifié de Saint Grégoire”, *Études grégoriennes XVI*, 145–159.
- BERNARD 1980 BERNARD, Madeleine: „Les Offices versifiés attribués a Léon IX (1002–1054)”, *Études grégoriennes XIX*, 89–164.
- CAMILOT-OSWALD 1997 CAMILOT-OSWALD, Raffaella: *Die liturgischen Musikhandschriften aus dem mittelalterlichen Patriarchat Aquileia*. Teilband I. Bärenreiter.
- CANTUS index *A Database for Latin Ecclesiastical Chant. Indices of chants in selected manuscripts and early printed sources of the liturgical Office*. Project Founder: Ruth STEINER, Catholic University of America. On-line: <http://publish.uwo.ca/~cantus/>
- CAO *Corpus Antiphonarium Officii*. Ed. René-Jean HESBERT. Rome 1963–1979.
- CAO II *Manuscripti „cursus monastici”*. Ed. Renato-Ioanne HESBERT. Roma 1965.
- CAO IV *Responsoria, versus, hymni et varia*. Ed. Renato-Ioanne HESBERT. Roma 1970.
- CAO-ECE IV/A GILÁNYI Gabriella — KOVÁCS Andrea — DOBSZAY László: *Aquileia (Temporale). Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae IV/A*. Budapest 2003.
- CAO-ECE V/A DOBSZAY László — KOVÁCS Andrea: *Esztergom/Strigonium (Temporale). Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae V/A*. Budapest 2004.

- CAO-ECE VI/A KOVÁCS Andrea — DOBSZAY László: *Kalocsa—Zagreb (Temporale). Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VI/A*. Budapest 2008.
- CAO-ECE VI/B KOVÁCS Andrea: *Kalocsa—Zagreb (Sanctorale). Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VI/B*. Budapest 2008.
- CZAGÁNY
1998/1999 CZAGÁNY Zsuzsa: „Jellegzetes pontok a középkori prágai officium temporaléjában”, *Magyar Egyházzene VI* (1998/1999) 323–336.
- CZ-Ps DE I. 7
DOBSZAY 2008 *Esztergomi breviarium notatum, pars temporalis*, XIII. sz. vége. DOBSZAY László: „The Responsory: Type and Modulation”, in *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Budapest. 49,1–2. 3–33.
- DREVES 1909 DREVES, Guido Maria: *Ein Jahrtausend lateinischer Hymnendichtung I., Hymnen bekannter Verfasser*. Leipzig.
- FALVY — MEZEY
1963 *Codex Albensis, ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*. Ed. Zoltán FALVY — László MEZEY. Budapest—Graz 1963. (Monumenta Hungariae Musica I)
- H-Efkö I. 3
HR-Zu MR 8
I-RVat 8247
KELLY 2006 *Esztergomi antifonále* (2 kötet), XV. sz. közepe. Pálos antifonále (esztergomi rítus), XV. sz. vége. *Váradai breviarium* 1460. KELLY, Thomas Forrest: „Medieval Composers of Liturgical Chant”, *Musica e Storia* XIV/1. 2006. 95–125.
- LexMA *Lexikon des Mittelalters*. CD-ROM-Ausgabe, Verlag J. B. Metzler 2000.
- LThK *Lexikon für Theologie und Kirche* I–VIII. Ed. Michael BUCHBERGER. Freiburg im Breisgau 1930–1938.
- MonMon/V *Monumenta Monodica Medii Aevi*. V/1–3. *Antiphonen*. Ed. DOBSZAY László — SZENDREI Janka. Bärenreiter 1999.
- OrdAgr *Liber ordinarius Agriensis* (1509). Ed., intr. DOBSZAY László. Budapest 2000. (Musicalia Danubiana. Subsidia 1.)
- OrdStrig *Ordinarius Strigoniensis*. Ed. Nicolaus Stephanus FÖLDVÁRY. Budapest 2009. (Monumenta Ritualia Hungarica II)
- SQ-BRk EC Lad 2 *Pozsonyi antifonále, Knauz 2* (esztergomi rítus), XV. sz. közepe.
- SQ-BRm Ec Lad 3 *Pozsonyi antifonále, Knauz 3* (esztergomi rítus), XV. sz. közepe.
- SQ-BRm EC Lad 4 *Pozsonyi antifonále, Knauz 4* (esztergomi rítus), 1487.
- SQ-BRm Ec Lad 6 *Esztergomi antifonále, Knauz 1*, vsz. Budáról, XV. sz. vége
- TR-Itks 42 *Magyarországi antifonále*, XIV. sz. közepe.
- WAGNER WAGNER, Peter: *Einführung in die gregorianischen Melodien*. Breitkopf & Härtel, Leipzig 1911.

